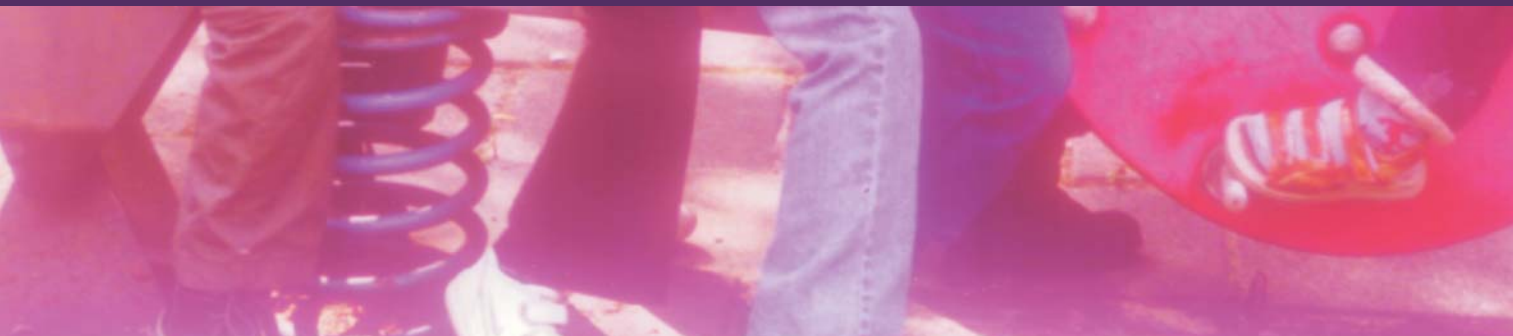

Doen en meedoen

Aanbevelingen van de Denktank armoedebestrijding
om de participatie van kinderen en jongeren uit arme gezinnen te vergroten.

2004

Doen en meedoen

info@socialealliantie.nl

www.socialealliantie.nl

Aanbevelingen van de Denktank armoedebestrijding
om de participatie van kinderen en jongeren uit arme gezinnen te vergroten.

Inhoudsopgave

Voorwoord	pagina 2
Inleiding overvloed en onbehagen	pagina 4
1. Kwetsbare gezinnen een overzicht	pagina 7
2. Strategie generieke en specifieke maatregelen Schema voorstellen	pagina 11
3. Doen en meedoen voorstellen	pagina 15
4. Maatschappelijk offensief breed gedragen	pagina 26
Bijlage	pagina 28

Voorwoord

Op 19 januari 2004 heeft de staatssecretaris van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid de Denktank armoedebestrijding¹ geïnstalleerd en deze de opdracht gegeven om na te denken over de bestrijding van armoede onder jeugd en jongeren en voorstellen te doen voor een maatschappelijk offensief. Armoede bedreigt in ernstige mate de kansen van kinderen en jongeren op een goede toekomst. Het is daarom noodzakelijk het onderwerp uit de taboesfeer te halen en maatregelen te nemen die het meedoen van hen aan de samenleving mogelijk maken. Hierbij bieden we de resultaten van ons werk aan.

Denktank armoedebestrijding

De Denktank armoedebestrijding is samengesteld uit mensen met een diverse achtergrond en de discussies waren inspirerend en altijd bewogen. Ik wil mijn mede-Denktankleden en vooral secretaris Tine Ansems hartelijk bedanken voor hun inzet en betrokkenheid.

We hebben werkers uit het veld gevraagd mee te denken in de vorm van expertmeetings die de Denktank heeft georganiseerd, maar natuurlijk hebben we ook jongeren zelf aan het woord gelaten in werkateliers. Ik dank hen allen voor hun inbreng.

Niet de gemakkelijke weg

De Denktank kiest in dit rapport niet voor de gemakkelijke weg. Zij legt de nadruk niet zozeer op geld maar op participatie, op meedoen. De denktank is ervan overtuigd dat het voor kinderen en jongeren van essentieel belang is dat ze kunnen meedoen in de samenleving. Daarom is de manier waarop participatie wordt georganiseerd voor hen – en hun ouders – van levensbelang.

De Denktank richt haar voorstellen in eerste instantie tot haar opdrachtgever, het Ministerie van Sociale Zaken. Wij zijn van mening dat dit Ministerie daar samen met andere ministeries op moet inzetten. Maar in het bieden van kansen aan kinderen en jongeren uit arme gezinnen, hebben alle partijen in de samenleving een taak. De voorstellen en ideeën van de Denktank betreffen concrete maatregelen, maar nodigen daarnaast ook uit tot creativiteit en meedenken van alle betrokkenen om tot oplossingen te komen.

Omdat het om de toekomst van kinderen en jongeren gaat, is meedoen ook essentieel voor de toekomst van onze samenleving. Ik hoop van harte dat armoede en kinderen in het politieke en maatschappelijke debat van de komende tijd de aandacht krijgen die ze verdienen.

Drs. Ank Bijleveld-Schouten,
voorzitter Denktank armoedebestrijding

September 2004

3

Samenstelling Denktank armoedebestrijding

Mw. Ank Bijleveld -Schouten | voorzitter, burgemeester Hof van Twente
Dhr. Piet Boekhoud, directeur Albeda College | Rotterdam
Mw. Hannie te Grotenhuis, directeur Provincie Overijssel | Zwolle
Dhr. Sadik Harchaoui, directeur Forum | Utrecht
Mw. Joke van Harten-Oudijk, lid Raad van bestuur Bureau Jeugdzorg Limburg | Roermond
Dhr. Dion de Leuw, directeur Stedelijk Jongerenwerk | Amsterdam
Dhr. Peter Lankhorst, voorzitter Sjakuus en adviseur Jeugdbeleid en jeugdzorg | Amsterdam
Dhr. Ben Rensen, jeugdarts GG en GD | Utrecht
Mw. Tine Ansems-Meurs, secretaris, directeur KCW Oost-Brabant | 's-Hertogenbosch

Met dank aan

Mw. Els Lubbers, Albeda College | Rotterdam
Mw. Krista Schram, Forum | Utrecht

Inleiding

Overvloed en onbehagen

De Denktank armoedebestrijding heeft zich in eerste instantie bezonnen op de vraag: hoe benaderen we het probleem van armoede en kinderen in Nederland? Wat vinden we de belangrijkste aspecten van armoede die aangepakt moet worden? De Denktank doet dat tegen de achtergrond van de op dit moment niet florissante economische situatie.

Armoede bestaat in Nederland en dat roept een gevoel van onbehagen op. Veel welvaart en toch mensen die niet mee kunnen doen. Een op de tien Nederlandse volwassenen en een op de acht kinderen heeft daarmee te maken en daar gaat het ons om in dit rapport. Hoe daar wat aan te doen en speciaal het scheppen van kansen voor deze kinderen en jongeren, zouden politieke en maatschappelijke aandacht moeten krijgen.

De grote meerderheid van de Nederlandse burgers, zeker als ze zelf welvarend zijn, voelt een morele verantwoordelijkheid voor degenen met wie het minder gaat en is trots op een land dat wereldwijd bekend staat om een goed sociaal stelsel. De constatering dat er toch nog (structurele) armoede bestaat, impliceert dat men kennelijk niet voldoende gedaan heeft, dat het stelsel kennelijk niet goed genoeg werkt. En dat roept de vraag op naar de 'hardheid' van die armoede.

Relatieve armoede

Feit is dat de discussie over armoede in Nederland te maken heeft met het 'relatieve karakter' ervan: het aantal landen in de wereld dat een politieke streep getrokken heeft bij een bestaansminimum is niet groot en van die landen zijn er weer weinig waar die streep zo hoog getrokken is als hier. Het bestaan van armoede is dan ook jarenlang in het publieke debat niet serieus genomen, zelfs gebagatelliseerd. Want waar ging het nu om: bijvoorbeeld of bijstandsmoeders behalve een koelkast en een televisie ook nog het abonnement op de krant vergoed kregen van de Sociale Dienst. Kortom, armoede in Nederland had – en heeft – een geloofwaardigheidsprobleem.

Dit probleem komt als het ware nog boven op een punt dat vrijwel altijd prominent is in de armoedediscussie, dat van de 'eigen schuld'. Om het kort door de bocht te formuleren gaat dit om de veronderstelling dat armoede gevolg is van onwil of luiheid van de betrokkene om aan het werk te gaan en geld te verdienen.

Ontkenning, ook door de armen zelf...

Kortom, wie begint over armoede loopt grote kans dat het thema wordt ontkend, teruggekaatst (eigen schuld) of met lichte gêne genegeerd. Niet alleen door de welvarende burger, maar ook door degenen die het zelf met een laag inkomen moeten doen. Jezelf 'arm' noemen, dat is nogal een drempel om overheen te gaan. Ouderen zien vaak terug op een verleden waarin het nog heel wat erger was. Ouders hebben er grote moeite mee om hun kinderen te vertellen dat ze iets niet kunnen betalen ('dat is niet nodig'). En dat is logisch, want ook – of zelfs: juist – kinderen in Nederland worden voortdurend geconfronteerd met de overvloed... en confronteren ouders dus met de vraag waarom het hen niet is gelukt om die welvaart te bereiken.

Financieel ondervoed...

De Denktank armoedebestrijding is van mening dat deze situatie mede onderdeel van het probleem is. Armoede in Nederland is geen kwestie van schokkende beelden van kinderen die dood gaan van de honger. Het is wel een kwestie van ouders en kinderen die langzaam maar zeker in een wurggreep terechtkomen door continu gebrek aan geld voor alles dat ietsje uitstijgt boven de meest elementaire behoeften en soms kan daarin zelfs niet meer fatsoenlijk worden voorzien. Een kind dat te maken heeft met langdurige financiële ondervoeding ontwikkelt zich slechter, net zoals kinderen die langdurig onvoldoende te eten krijgen geremd worden in hun lichamelijke en geestelijke ontwikkeling. Dat zijn feitelijke gegevens en kinderen die domweg de pech hebben dat hun ouders om wat voor reden dan ook kampen met geldgebrek, lopen daarmee een dubbel risico. Geldgebrek holt immers ook stap voor stap de draagkracht en veerkracht van ouders uit en daarmee hun vermogen om als 'buffer' voor hun kind te fungeren.

Participatie als zwaartepunt...

Om dat vermogen gaat het in dit rapport. Armoede is meer dan een 'technische definitie', de keuze voor een streep bij een bepaald inkomen. Daaronder is men formeel arm, enkele euro's daarboven formeel niet. Definities houden weinig rekening met omstandigheden en al helemaal niet met gevoelens. Hoe meet je het gevoel van een ouder die ziet dat de kinderen lijden onder de situatie, of het gevoel van een kind dat jarenlang dapper zegt dat schoolreisjes onzin zijn om zijn ouders niet nog meer schuldgevoel te geven. In de afgelopen jaren is het gebruikelijk geworden om ook in de discussies over hulpverlening te denken in termen van rendement. Kort gezegd komt dat er op neer dat je een kind helpt omdat het anders later meer geld kost. Deze redenering kan uiteraard ook gebruikt worden bij de bestrijding van de armoede. In dit rapport ligt de focus echter niet zozeer op geld, maar op participatie. Natuurlijk heeft participatie ook een financiële dimensie: schoolreisjes en sportkleding kosten domweg geld. En dat moet ergens vandaan komen. De manier waar-

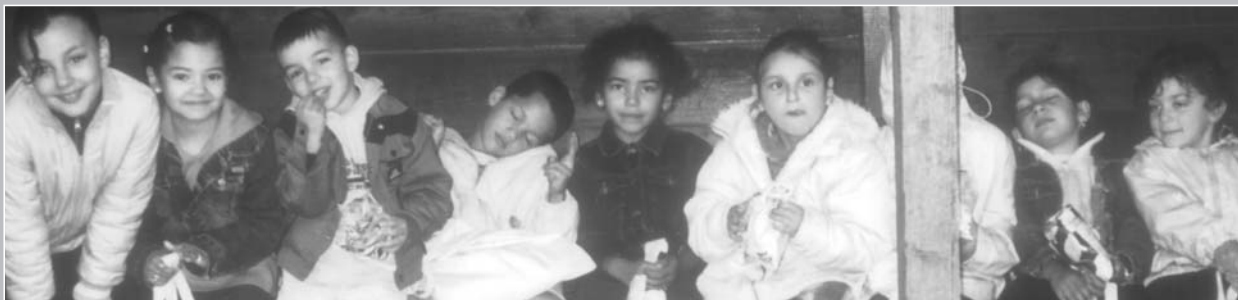
op participatie wordt georganiseerd is echter naar de mening van de Denktank minstens zo belangrijk: het moet een manier zijn die laagdrempelig is en die ouders en kinderen met weinig geld respectvol benadert.

Armoede in Nederland moet realistisch benaderd worden: in een prestatie­maatschappij zullen er altijd grote verschillen bestaan tussen kinderen wat betreft hun leefsituatie, er is altijd een 'onderkant' die relatief (veel) minder geld heeft dan het gemiddelde. De vraag waar het om gaat, is of kinderen in die situatie nog voldoende kunnen meedoen, voldoende hebben om in hun eigen toekomst te investeren.

Het gaat om **doen**: de overheid en de partijen in de samenleving, maar ook de gezinnen en jongeren zelf, nemen hun verantwoordelijkheid en het resultaat moet zijn dat alle kinderen en jongeren kunnen **meedoen**, ongeacht de financiële situatie thuis.

Leeswijzer

In hoofdstuk 1 wordt een overzicht gepresenteerd van kwetsbare gezinnen en de problemen die zij ervaren in het meedoen in de samenleving. De Denktank constateert namelijk dat arme gezinnen niet over één kam kunnen worden geschoren. Er bestaan verschillende categorieën. In hoofdstuk 2 werkt de Denktank haar strategische keuzes uit en in hoofdstuk 3 presenteert zij voorstellen die vervolgens zijn samengevat in een schema (in het midden van deze brochure). In hoofdstuk 4 staat de Denktank tot slot stil bij een breed maatschappelijk offensief.

1 Kwetsbare gezinnen | een overzicht

De armoedeproblematiek is de laatste jaren toegenomen en de verwachting is, dat gezien de economische recessie die we nu ervaren, deze eerder zal toe- dan afnemen. Ruim anderhalf miljoen mensen worden met deze situatie geconfronteerd. Daaraan gepaard is het aantal kinderen in arme gezinnen de laatste jaren eveneens gestegen. In Nederland leven 372.000 kinderen en jongeren, dat is één op de acht kinderen², in gezinnen met een inkomen op of onder de armoedegrens. Uit deze cijfers blijkt ook dat armoede steeds meer een probleem wordt van vrouwen en kinderen en van alloctonen. Onderzoek³ laat zien dat kinderen die in deze kwetsbare gezinnen opgroeien, daarvan negatieve gevolgen ondervinden. Deze hebben betrekking op hun schoolcarrière, hun sociaal-emotionele ontwikkeling, hun gezondheid en daarmee ook op hun toekomstkansen. Kinderen en jongeren worden door armoede ernstig in hun sociale mobiliteit belemmerd. Dit is merkbaar op school, in hun vrije tijdsbesteding en op de arbeidsmarkt. Armoede werkt achterstand in de hand en de kans dat armoede zich ook in de volgende generatie voortzet, *gereproduceerd* wordt, is daardoor groot.

7 Om effectieve maatregelen te kunnen nemen is het echter noodzakelijk oog te hebben voor de verschillen tussen de arme gezinnen. Zoals in de inleiding al is gesteld, is de armoedegrens een 'technisch criterium', waarmee niets wordt gezegd over de manier waarop een situatie tot stand is gekomen, hoe lang die duurt en de manier waarop een gezin daarmee omgaat. Op basis van onderzoek in het veld⁴ onderscheiden we daarom een aantal typen gezinnen dat risico loopt door langdurig geldgebrek of de dreiging daarvan. Bovendien vormen armoede en de daarmee gepaard gaande marginalisering, eveneens een risicofactor als het gaat om het ontstaan van criminaliteit.

- 1 **De 'harde kern': intergenerationale overdracht van armoede**
In Nederland zijn enkele duizenden gezinnen die al gedurende meerdere generaties in armoede leven. Deze groep omvat op de eerste plaats de zogenaamde 'autochtone generatiearmen', maar in toenemende mate gaan ook allochtone gezinnen tot deze groep behoren. Vaak doet zich hier een combinatie van factoren voor: lage opleiding, slechte gezondheid (zowel lichamelijk als geestelijk), continue schuldenproblematiek. Ouders hebben een lange geschiedenis van afhankelijkheid van instanties en de toekomstverwachting voor kinderen die in deze gezinnen opgroeien is (extreem) laag.

2 **Aan de zijlijn: langdurige uitkeringsafhankelijkheid**
Deze groep omvat vooral eenoudergezinnen en/of tienermoeders met een uitkering WWB (zogenoemde bijstandsmoeders) en gezinnen die al langere tijd van een minimale WAO-uitkering moeten rondkomen. In beide groepen treffen we veel allochtone gezinnen aan. Als deze situatie langer dan drie jaar duurt, wordt de binding met de maatschappij in tal van opzichten problematisch. Er is sprake van een aantal factoren dat elkaar versterkt, er ontstaat een negatieve spiraal: geen arbeidsparticipatie en weinig geld om op een andere manier 'mee te doen' in termen van sociale contacten, opleiding, vrijetijdsbesteding etcetera.

3 **De 'sappelaars': hard werken voor weinig geld**
Meer dan de helft van de alleenstaande ouders heeft wel betaald werk, maar dit is vaak niet van voldoende omvang of niveau om van rond te komen, casu quo meer te verdienen dan de hoogte van een uitkering. Tot de groep van de 'stille armen' behoren echter ook grote aantallen agrarische gezinnen en kleine middenstanders: zelfs als hun inkomens feitelijk onder de armoedegrens liggen, doen zij toch vaak geen beroep op voorliggende voorzieningen vanwege het taboe op armoede.

4 **De nieuwe armen: plotseling veel minder**
Een groeiende groep gezinnen krijgt te maken met een plotseling sterk veranderde financiële situatie, bijvoorbeeld door werkloosheid van een van beide ouders, faillissement of echtscheiding. Deze gezinnen hebben vaak problemen met budgettering en slagen er niet in om hun uitgavenpatroon aan te passen aan de gewijzigde omstandigheden. Daardoor ontstaan schulden en wordt de armoede structureel. In deze categorie treffen we vaak ook jongeren aan die, bijvoorbeeld na te hebben samengewoond en hiervoor hoge kosten te hebben gemaakt, weer alleen komen te staan.

5 **Frictiearmen: tijdelijke armoede**
Frictiearmoede doet zich voor als er sprake is van tijdelijke armoede. Veelal kunnen gezinnen hier wel mee omgaan, als deze tenminste niet te lang duurt en ze voldoende reserves hebben. Het gevaar bestaat echter dat er een negatieve spiraal ontstaat en deze tijdelijke armoede overgaat in langdurige armoede.

6

Psychologische armoede: het gevoel niet mee te kunnen doen

Tenslotte kan nog een groep gezinnen worden genoemd die in feite – volgens de normen van het CPB – niet feitelijke arm is, maar zich wel arm voelt. Deze gezinnen vergelijken hun eigen consumptiepatroon met datgene wat in de media in toenemende mate als normale of zelfs onmisbare consumptie wordt gezien: merkkleding, hebbedingetjes, vakanties, etcetera. Het gevoel van ouders dat zij hun kinderen ‘niet genoeg kunnen geven’ kan hun competenties aantasten of aanzetten tot ‘riskant financieel gedrag’, zoals teveel lenen, wat weer leidt tot feitelijke armoede.

Worstelen, maar er nooit echt bovenop komen...

Niet alle arme gezinnen komen door geldgebrek in de problemen. Er zijn gezinnen die een actieve probleemgerichte of emotiegerichte probleemaanpak, copingstijl, hebben waardoor het gezin erin slaagt uit de financiële en psychologische problemen te blijven. Kinderen nemen de copingstijl van hun ouder(s) vaak over.

Daardoor slaagt een flink aantal kinderen en jongeren uit deze gezinnen erin eigen inkomsten te verwerven door te sparen, karweitjes te doen, of een baantje erbij te nemen en daardoor hun kansen te vergroten. Voor deze ouders en kinderen mag iedereen zijn petje afnemen, want het kost vaak heel veel kracht, inspanning en opoffering om het hoofd op zo'n fiere wijze boven water te houden.

Ondanks dat, blijkt uit onderzoek dat ook deze kinderen als het ware sluipend negatieve gevolgen van het opgroeien in een voortdurende situatie van geldgebrek ervaren⁵. Zij stellen hun toekomstverwachtingen lager, stoppen eerder met een opleiding om het gezin niet langer tot last te zijn en door zelf door op jonge leeftijd te gaan werken, bij te dragen aan het gezinsinkomen. Behalve het feit dat de horizon van deze jongeren als het ware door hun omstandigheden noodgedwongen korter is, hebben zij ook vaak een lage zelfwaardering, waar ze in hun latere leven nog lang last van hebben. Feit is en blijft immers dat zij permanent worden geconfronteerd met een vorm van tekortschieten. Vooral ook omdat de lat in Nederland steeds hoger wordt gelegd, zoals van den Brink ook constateert in Schets van een beschavingsoffensief⁶. Die lat heeft niet alleen betrekking op consumptie, maar ook op een aantal specifieke vaardigheden, die in de middenklasse de norm zijn voor het succesvol meedoen. Het vermogen tot zelfredzaamheid geldt bijvoorbeeld in toenemende mate als criterium om in de samenleving te handhaven. Het is duidelijk dat kinderen en jongeren die in gezinnen met een minimuminkomen opgroeien, meer moeite hebben om dergelijke vereiste kwaliteiten te ontwikkelen. Werkers in het veld constateren dat fysieke ondervoeding, ontstaan uit armoede, leidt tot groei- en ontwikkelingsachterstanden en tot een negatief gevoel van eigenwaarde, wat levenslang kan doorwerken. Armoede wordt als het ware geïnternaliseerd en dit heeft ook gevolgen voor de ‘geestelijke reikwijdte’ van kinderen.

9

Aantasting draagkracht

Waar de 'harde kern' problemen heeft met zowel langdurig geldgebrek als competentieproblemen bij ouders, ligt het bij de andere groepen anders. Zij zijn overwegend door externe omstandigheden, letterlijk 'onder de streep' terechtgekomen en lopen daardoor sterk verhoogde risico's. Er hoeft als het ware maar een klein beetje extra bij te komen om de balans negatief door te laten slaan. Naarmate de situatie langer duurt, wordt bovendien hun draagkracht steeds verder aangetast, net zoals het groeipotentieel van hun kinderen. Gezinnen kunnen ook steeds minder terugvallen op een netwerk en raken zo steeds verder in een isolement. Op individueel niveau is natuurlijk niet te voorspellen wanneer er iets knapt, maar op het niveau van de verschillende groepen is het voorspelbaar dat een groot aantal gezinnen in een negatieve spiraal terecht zal komen. Die negatieve spiraal begint bij het feitelijk steeds vaker niet in staat zijn om mee te doen, wat leidt tot het bovengenoemde verlies van zelfvertrouwen. Als de competenties van ouders in deze spiraal onder druk komen, werkt dat uiteraard door naar hun kinderen. Uiteindelijk dreigt er voor het gezin een situatie van steeds groter isolement, de cirkel van de langdurige armoede en non-participatie. Daarmee wordt de weg terug steeds moeilijker.

Het loont de moeite

Het zal duidelijk zijn dat, om de negatieve effecten van armoede voor de kinderen in deze gezinnen te beperken, een diversiteit aan maatregelen noodzakelijk is waar een groot aantal partijen in de samenleving bij betrokken is. Deze maatregelen hoeven lang niet allemaal geld te kosten. Wel is het nodig oog te hebben voor het specifieke van de situatie om adequaat te reageren en steun en hulp te bieden. Het doorbreken van het taboe op armoede en de mogelijkheid armoede bespreekbaar te maken, kan voor veel gezinnen al het verschil betekenen tussen meedoen en niet meedoen, met alle gevolgen voor de kinderen en jongeren die hierin opgroeien. Het is in maatschappelijk opzicht alleszins de moeite waard om te investeren in de kansen van deze grote groep.

2 Strategie | generieke en specifieke maatregelen

De Denktank armoedebestrijding heeft van het ministerie van SZW de opdracht gekregen om voorstellen te ontwikkelen die bijdragen aan het doorbreken van de hierboven omschreven negatieve participatiespiraal, zodat ook kinderen en jongeren in arme gezinnen zicht hebben op een goede toekomst. Deze voorstellen zijn zowel op de kortere als op de langere termijn gericht. Op de korte termijn gaat het om een 'aanvalsplan' ter bestrijding van de huidige armoede onder jeugd en jongeren op een aantal deelterreinen. Op de langere termijn gaat het om een 'maatschappelijk offensief' met een veel breder karakter, een offensief waarin het ook gaat om zaken als beeldvorming, het vormen van strategische allianties voor de uitvoering van de plannen en om aanbevelingen met een onorthodox karakter.

Belang kind centraal

Bij de uitvoering van de opdracht stelt de Denktank het belang van het kind, de jongere centraal. De wijze waarop dit gebeurt, is op grond van de informatie van jongeren zelf, ervaringen van werkers in het veld van zelforganisaties voor belangenbehartiging en op grond van de resultaten van onderzoek onder gezinnen en jong volwassenen die met armoede zijn geconfronteerd. Waar het om gaat, is in feite het tot stand brengen van een doorbraak in het reproduceren van armoede. Het gaat erom dat kinderen en jongeren in arme gezinnen direct of via hun ouders zodanig hulp, steun en zorg ontvangen dat ze hun mogelijkheden kunnen vergroten en hun potentieel kunnen ontwikkelen. Om te voorkomen dat de armoede wordt gereproduceerd, is het cruciaal dat de draaglast en de draagkracht van arme gezinnen en van de daarin opgroeiende kinderen en jongeren in evenwicht worden gebracht. Dit kan door de draaglast te verkleinen en de draagkracht te vergroten en daarvoor is actie nodig op tal van punten. Naar de mening van de Denktank moeten deze maatregelen zijn geworteld in een algemeen beleid ter ondersteuning van kinderen en ouders, en wel om een aantal redenen.

Het gaat om zelfvertrouwen...

Het is zeer de vraag of de overgrote meerderheid van de arme gezinnen gezien moet worden als hulpbehoevend. In de hierboven genoemde negatieve spiraal speelt de aantasting van het zelfvertrouwen wel een belangrijke rol. Dat is een van de redenen dat ouders vrijwel altijd het uiterste doen om er zelf bovenop te komen, om een 'buffer' te vormen voor hun kinderen. De Denktank constateert dat trots, schaamte en loyaliteit aan de ouder(s) bij jongeren een rol spelen in de beleving van armoede. Het is belangrijk dat alle betrokkenen zich dit realiseren omdat dit belemmerend kan werken bij het benutten van mogelijkheden om aan de armoede te ontsnappen. Als de prijs die ouders moeten betalen voor een versterking van hun

materiële draagkracht een verzwakking van hun geestelijke draagkracht is, wordt het paard achter de wagen gespannen.

... en niet om nog meer bureaucratie

Uit de analyse van de verschillende groepen gezinnen met lage inkomens blijkt dat het om een (veel) te grote en bovendien veel te diverse groep gaat voor specifieke beleidsmaatregelen. Maatwerk voor steun bij participatie voor een half miljoen gezinnen die een of meer knelpunten ervaren is vrijwel onmogelijk.

Overigens bestaan er op dit moment al tal van mogelijkheden voor financiële steun en het laatste wat er zou moeten gebeuren is dat de situatie nog ingewikkelder wordt.

De grens tussen steun en hulp

Het is aan de andere kant duidelijk dat een aantal gezinnen, met name de 'harde kern', juist in de problemen is gekomen door gebrek aan competenties van ouders. Er zullen altijd gezinnen zijn die niet op eigen kracht kunnen functioneren, of zelfs destructief zijn voor kinderen (verwaarlozing, mishandeling). In dergelijke gevallen is het essentieel dat hulp zo dicht mogelijk bij en in het gezin komt, dat die zowel letterlijk als figuurlijk 'indringend' is, dat er een goede diagnose van de specifieke problemen komt, waarbij oog is voor de effecten van het leven in armoede. Tijdige signalering en zorgvuldig ingrijpen zijn hier voorwaarden voor. Ook is het noodzakelijk dat de hulpverlening een goede relatie met de gezinsleden opbouwt om effectief te kunnen zijn.

Een combinatie van maatregelen

Om deze redenen kiest de Denktank voor een combinatie van activiteiten die gericht zijn op de **generieke** ondersteuning van ouders en kinderen en activiteiten die gericht zijn op verbetering van de **specifieke** hulp voor ouders en kinderen. De generieke maatregelen moeten voorkomen dat vele honderdduizenden gezinnen vanuit een situatie van (langdurige) financiële ondervoeding terechtkomen in een neerwaartse spiraal. De specifieke maatregelen moeten vele duizenden gezinnen die onder de streep zitten in alle opzichten er weer bovenop helpen. Dat deze maatregelen elkaar noodzakelijk aanvullen is eenvoudig te zien. Als het immers lukt om met goede hulp een gezin in de problemen op de rails te krijgen, is het niet bevorderlijk voor de verdere ontwikkeling als dat gezin direct weer te maken krijgt met een ontoereikende financiële infrastructuur voor participatie, of anders geformuleerd: **specifieke hulp aan arme gezinnen zonder generieke verbeteringen, is dweilen met de kraan open.**

Aan de andere kant moet worden onderkend dat generiek beleid ter bevordering van de participatie van kinderen en hun ouders op het probleem stuit van de ongerichtheid ervan. Of om het scherper te stellen: de grote meerderheid van de ouders en kinderen heeft het niet of nauwelijks echt nodig. Het maakt nogal

uit of je van de kinderbijslag het schoolgeld moet betalen of het nieuwste mobieltje voor je kind koopt. Dit vergt dus maatregelen met een bijzonder karakter.

De handen in elkaar

De voorstellen voor maatregelen zijn niet alleen geadresseerd aan de opdrachtgever en de landelijke overheid. Alle geledingen in de samenleving, maar ook betrokkenen zelf hebben een taak in het opheffen van armoede. De Denktank presenteert daarom een integraal pakket van maatregelen dat wat betreft het niveau en adressanten onderling verschilt.

Landelijke overheid

De voorstellen van de Denktank armoedebestrijding zijn in eerste instantie bedoeld voor het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, maar raken ook andere beleidsterreinen van de overheid.

De coördinatie van het armoedebeleid is in eerste instantie een zaak van de landelijke overheid. Deze kan niet gedelegeerd worden naar de lokale overheden.

Het Ministerie van SZW heeft als taak de uitvoering van de Wet Werk en Bijstand te controleren op ongewenste gevolgen en kan, daar waar nodig is, bijsturen en de beschikbare voorzieningen beter aan laten sluiten op de financiële mogelijkheden van arme gezinnen.

Het Ministerie van Onderwijs kan op haar eigen terrein maatregelen nemen die het onderwijs ook beter toegankelijk maken voor kinderen en jongeren uit arme gezinnen.

Het Ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport kan op haar terrein ervoor zorgen dat de mogelijkheden op sociaal en cultureel gebied en op het terrein van de gezondheid ook voor kinderen en jongeren in arme gezinnen toegankelijk blijven. De hulpverlening, vooral aanwezig in multi-problem gezinnen, moet effectiever. Het ontbreekt ook vaak aan regie en afstemming, en de wachtlijsten zijn nog steeds te lang.

Tenslotte is het Ministerie van Justitie betrokken bij zaken als alimentatie en de mogelijkheid om ouders eventueel zaken 'op te leggen'.

Goede afstemming en samenwerking tussen de verschillende ministeries, conform de doelen van Operatie Jong, zijn ook hier aan essentieel.

Provinciale overheid

De Provinciale overheden zijn verantwoordelijk voor de uitvoering van de Jeugdzorg. Ook hier gaat het regelmatig mis en zijn de jongeren uiteindelijk de dupe van onvoldoende functionerende hulp en zorg.

De wachtlijsten voor geïndiceerde jeugdzorg zijn veel te lang en daardoor komt hulp vaak te laat, hetgeen voor gezinnen en kinderen een langdurige periode van stress kan opleveren.

	Verbeteren van toegang tot middelen en voorzieningen	Verbeteren infovoorziening + voorlichting	Meedoen mogelijk maken	Zorgdragen voor effectieve hulpverlening	Implementatie maatregelen	
					Randwaarden scheppen	Controleren + afstemmen
Ministerie SZW	Jongeren vanaf 12 jaar in toenemende mate zelf meer rechten geven op voorzieningen	Taboe op armoede doorbreken Jongeren betrekken bij de informatievoorziening over mogelijkheden voor jongeren			Armoede op de politieke agenda krijgen en houden door: a. thema armoede te integreren in relevante beleidsnotities (Operatie Jong, NAP 2006) b. armoede effectrapportage in te voeren om beleid te kunnen toetsen c. benchmarking invoeren om de participatie van kinderen/jongeren uit arme gezinnen te monitoren d. het armoedebeleid in Nederland te coördineren en te sturen	Inventariseren effecten van Wet Werk en Bijstand op arme gezinnen Afstemmen WWB en WSF bij 18+
Ministerie OCW	Tegemoetkoming Studiekosten kostendekkend maken en in één keer voor de start van het schooljaar uitbetalen	Thema armoede opnemen in vakkenpakket PABO en studies, medicijnen, hulp en zorg	Ontwikkeling van scholen volgens 'Brede School' concept stimuleren			
Ministerie VWS	Gezondheidszorg betaalbaar houden voor arme gezinnen		Deelname aan sportparticipatie stimuleren met de invoering van een sportieve kanskaart voor iedereen		Zonodig verplicht stellen van hulp aan probleemgezinnen	
Mini. van Justitie	Centrale inning alimentatie realiseren					Beleidsmaatregelen toetsen aan Rechten van het Kind
Gemeenten		Goede en toegankelijke informatie verstrekken over voorzieningen Medewerkers Sociale Dienst bijscholen op omgaan met armoede	Vergoeden van kosten dagopvang kinderen uit arme gezinnen Zorgen voor kosteloze speelmogelijkheden voor kinderen als trapveldjes en speeltuintjes Computer met internetaansluiting beschikbaar stellen aan arme gezinnen	Ketenvorming initiëren	Ontwikkelen lokaal armoedebeleid gericht op participatie van kinderen en jongeren: ruimhartig en laagdrempelig traject Geen huisuitzetting als er kinderen in het geding zijn Indicatiebevoegdheid hulpverleners vaststellen Voorschot verstrekken aan gezinnen bij wachttijd aanvraag uitkering	
Media		Taboe op armoede doorbreken door a. infotainment b. uitzenden van niet stigmatiserende programma's en series				
Basisonderwijs		Armoede bespreekbaar maken bijvoorbeeld op ouderavonden Invoeren schoolontbijt (Leerlingen en hun) ouders informeren over voorzieningen en vergoedingen	Ontwikkelen van participatiebeleid Schoolkosten betaalbaar houden voor arme gezinnen		Signaleren van armoede en inschakelen hulp	
Voortgezet onderwijs		Armoede bespreekbaar maken bijvoorbeeld op ouderavonden	Ontwikkelen van participatiebeleid door a. schoolkosten te beperken b. aan het begin van het schooljaar duidelijkheid te bieden over schoolkosten c. betalingsregeling instellen	Schoolmaatschappelijk werk: oog voor armoede		
Clubs + verenigingen			Rekening houden met gezinnen met weinig geld			
Hulpverlening		Deskundigheid ontwikkelen om armoedesignalen te herkennen en effectief te kunnen reageren		Meer aandacht en inspanning voor ketenvorming en samenwerking Tijd nemen voor een outreachende werkwijze: • huisbezoeken • intermediairs • relaties met cliënten opbouwen • eindverantwoordelijkheid hulp vaststellen		
Bedrijven			Meer stageplaatsen/ werkplekken bieden aan kansarme jongeren Kansen bieden aan talentvolle kinderen en jongeren uit arme gezinnen			

Lokale overheid

De gemeenten zijn verantwoordelijk voor de uitvoering van de Wet Werk en Bijstand. Doordat de nadruk vooral is komen te liggen op het verwerven van inkomen door werk, is de positie van de kinderen in arme gezinnen onder druk komen te staan, mede door het afschaffen van categoriale maatregelen, waar juist kinderen en jongeren van konden profiteren.

Gemeenten hebben daarnaast een essentiële rol in de lokale regie van hulpverlening, vormen het bestuur van openbare scholen en kunnen in het kader van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning samenhangend beleid ontwikkelen waardoor kansen voor kinderen in arme gezinnen worden gewaarborgd.

Maatschappelijke partners

Ook andere partners in de samenleving, zoals maatschappelijke organisaties, clubs, verenigingen en kerken spelen een rol in het creëren van goede toekomstkansen voor alle jongeren. Initiatieven van het bedrijfsleven in het kader van maatschappelijk verantwoord ondernemen kunnen jongeren eveneens kansen bieden op een betere toekomst.

Gezinnen met een minimum inkomen

Niet in de laatste plaats adresseert de Denktank haar voorstellen aan de gezinnen met een minimum-inkomen en de kinderen en jongeren die daarin opgroeien. Ook zij kunnen zelf het nodige doen om hun situatie te verbeteren en hun kansen te benutten. Daarvoor is het onder andere nodig dat zij goed op de hoogte zijn van de mogelijkheden en zij ook in staat zijn om deze mogelijkheden te benutten. Goede informatie en communicatie, in combinatie met aanmoediging en ondersteuning, zijn hiervoor vereisten.

Zelforganisaties

Het belang van organisaties van arme mensen zelf en organisaties en groepen die hen ondersteunen mag niet worden onderschat. Zij zijn bij uitstek geschikt om de uitwerking van beleid en maatregelen te toetsen op hun gevolgen voor de gezinnen en kinderen. Zij kunnen verbeteringsvoorstellen doen en de problematiek op de politieke en maatschappelijke agenda houden. De Denktank pleit er dan ook voor te zorgen dat deze organisaties voldoende middelen krijgen om hun werk goed te kunnen doen.

Voorstellen

Het schema op de ommezijde geeft een overzicht van de door de Denktank armoedebestrijding voorgestelde maatregelen om het meedoen voor alle kinderen en jongeren mogelijk te maken.

2004

Denktank armoedebestrijding

De Denktank armoedebestrijding is in vervolg op de Sociale Conferenties en op verzoek van de Sociale Alliantie door de staatssecretaris van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid ingesteld om voorstellen te doen ter bestrijding van de effecten van armoede op kinderen en jongeren.

Sociale Alliantie

Eind 2000 hebben de anti-armoedebeweging en haar bondgenoten samen besloten hun krachten beter te bundelen en de verzamelde inzet meer gericht toe te spitsen op een beperkt aantal programma's. Dat gebeurt in de Alliantie voor sociale rechtvaardigheid, korthedshalve aangeduid als de Sociale Alliantie. In gezamenlijk overleg worden concrete actiepunten voor de korte termijn geformuleerd en worden trajecten uitgezet om armoede te bestrijden.

De Sociale Alliantie is een thematisch netwerk: er wordt in een open en flexibele structuur samengewerkt op basis van gezamenlijk geformuleerde centrale thema's. Vertrekpunt zijn de eigen activiteiten die de afzonderlijke organisaties ontwikkelen ten aanzien van de brede maatschappelijke problematiek van verarming en verrijking. In de Sociale Alliantie participeren momenteel meer dan vijftig landelijke en provinciale organisaties. Via deze organisaties is daarnaast ook nog een veelvoud van lokale en regionale groepen betrokken bij de bestrijding van armoede in Nederland.

de Sociale Alliantie
p/a Plompetorengracht 19
3512 CB Utrecht
030 231 48 19
info@socialealliantie.nl
www.socialealliantie.nl

3 Doen en meedoen | concrete voorstellen

Om meedoen voor alle kinderen en jongeren mogelijk te maken, presenteert de Denktank armoedebestrijding de volgende voorstellen. De denktank beoogt hiermee niet uitputtend te zijn, maar doet concrete voorstellen om zaken die belemmerend werken aan te pakken. Daarnaast worden partijen in de samenleving uitgenodigd creatief mee te denken en te werken aan verruiming van participatiemogelijkheden zodat kinderen en jongeren uit arme gezinnen niet buitenspel worden gezet. De maatregelen zijn, om niet te stigmatiseren, generiek waar dat mogelijk is en specifiek daar waar dat noodzakelijk is.

- A. Toegang tot middelen
- B. Informatie en voorlichting
- C. Meedoen mogelijk maken
- D. Effectieve hulpverlening
- E. Implementatie van maatregelen

15

A | Toegang tot middelen

Arme gezinnen zijn, zoals hierboven al is aangegeven, niet per definitie allemaal probleemgezinnen. Er zijn ook veel gezinnen die wel problemen hebben rond te komen, maar die kunnen het met beperkte steun redelijke redden. Dat betreft gezinnen die kortdurend met armoede worden geconfronteerd en gezinnen die een effectieve probleemaanpak (copingstijl) hebben ontwikkeld.

In beide gevallen is het belangrijk dat deze gezinnen voor extra financiële middelen een beroep kunnen doen op de zogenaamde voorliggende voorzieningen. Deze zijn bedoeld om de mogelijkheden van gezinnen te vergroten om zo te kunnen participeren in de samenleving. Toch worden de mogelijkheden lang niet door allen die daar recht op hebben benut. Het niet-gebruik van voorzieningen is enkele jaren geleden geschat op niet minder dan 40%. Dit betreft overigens zowel allochtone als autochtone gezinnen. Uit onderzoek⁷ blijkt dat niet-gebruik veelal te maken heeft met onwetendheid. Daarnaast bestaat er vaak geen vertrouwen in de uitkomst van een aanvraag, of zijn de tegemoetkomingen of voorzieningen beperkt omdat het maar een gedeeltelijke vergoeding betreft, die toch nog onvoldoende mogelijkheden biedt tot participeren. Ook speelt de bejegening van de aanvrager door de Sociale Dienst een belangrijke rol, evenals de bureaucratie. Een actieve en positieve benadering door de desbetreffende medewerker helpt gezinnen om gebruik te maken van hun rechten, geeft hen (weer) vertrouwen. Ook kan samen met medewerkers gezocht worden naar mogelijkheden om middelen te combineren als er echt geen eigen bijdrage door het gezin mogelijk is.

De Denktank stelt daarom voor dat de gemeenten zorgen voor:

1. Ruimhartig beleid, waardoor alle kinderen op school, op het gebied van gezondheidszorg en in hun vrije tijd de mogelijkheid krijgen volwaardig te kunnen participeren.
2. Goede en toegankelijke informatie over beschikbare voorzieningen, vergoedingen en het bijbehorende aanvraagtraject. Deze moet verkrijgbaar zijn op diverse plekken als het consultatie-bureau, bij de huisarts, de hulpverlening, op school, in het buurtcentrum, het gemeentehuis, en liefst de vorm krijgen van contact op persoonlijke basis over de mogelijkheden.
3. Laagdrempelige gestandaardiseerde aanvraagprocedures en formulieren.
4. Correcte en actieve bejegening van cliënten door gemeentelijk en andere overheidsdiensten, zodat zij aangemoedigd worden gebruik te maken van hun rechten. Een attente houding van de werker en hulp bieden bij het aanvragen van voorzieningen en vergoedingen is nodig om de drempel voor het doen van aanvragen te overwinnen.

Participatie begint bij de dagopvang...

De kosten van de kinderopvang, de peuterspeelzaal en de buitenschoolse opvang vormen voor arme ouders een onoverkomelijke hindernis. Toch is het erg belangrijk dat hun kinderen daar naar toe kunnen om zich beter te kunnen ontwikkelen. Daar waar armoede in het spel is, moeten de kosten op indicatie van de GGD of het consultatiebureau, worden betaald door de lokale overheid. Doordat kinderen naar de peuterspeelzaal gaan, kan tevens de ouderparticipatie op gang worden gebracht waarvan ook het basisonderwijs later kan profiteren. De Denktank heeft zelfs vanuit het oogpunt van participatiemogelijkheden van kwetsbare gezinnen, met de gedachte gespeeld om voor te stellen de leerplichtige leeftijd te verlagen. Het lijkt de moeite waard om de kosten en baten hiervan te onderzoeken.

Alimentatie geen struikelblok...

Ter afsluiting van deze paragraaf wil de Denktank nog een specifieke aanbeveling doen die zeer belangrijk is voor eenoudergezinnen, een groep die sterk is oververtegenwoordigd onder de gezinnen met lage inkomens. Alleenstaande moeders zijn vaak afhankelijk van de door de ex-partner betaalde alimentatie en dat levert een permanent gevoel van afhankelijkheid op. Bovendien is een mislukte relatie niet de beste voorwaarde voor een goede betalingsdiscipline. De ene partner moet van de andere partner het geld zien te krijgen. Of dat in de praktijk ook daadwerkelijk het geval is, speelt geen rol: de Sociale Dienst gaat ervan uit dat dit geld

er is en brengt dit in mindering op de uitkering. Veel eenoudergezinnen komen daardoor in grote financiële problemen. De Denktank beveelt daarom aan dat de alimentatie centraal wordt geïncasseerd en verrekend, zoals nu bijvoorbeeld in Leiden het geval is. Dit kan per gemeente worden uitgevoerd, maar ook landelijk georganiseerd.

B | Informatie en voorlichting

De media hebben grote aandacht voor succes en hoogtepunten. De overwinningen van sporters die een medaille winnen op de Olympische Spelen en ondernemers die miljoenen verdienen met hun bedrijf worden breed uitgemeten. Wie het niet redt, kan hoogstens op incidentele aandacht rekenen. Laat staan dat men publiceert over zoiets saais als de sleur van het dagelijkse rondkomen. Er zijn natuurlijk uitzonderingen, zoals de succesvolle Amerikaanse televisieserie Roseanne. Een dergelijke serie zou in Nederland een welkome aanvulling zijn op series als Goede Tijden Slechte Tijden en Onderweg naar Morgen.

Een realistisch beeld in de media

Uiteraard is het onmogelijk om dergelijke formules te kopiëren, succesvolle televisie maken op bestelling is lastig. Niettemin is het belangrijk dat (massa)media meer aandacht besteden aan ‘de andere kant’ van de Nederlandse welvaartsstaat. Dat kan in principe op alle mogelijke manieren, langs de meer educatieve kant via Teleac of het Klokhuis. Ouders kunnen bijvoorbeeld baat hebben bij een meer realistisch beeld van het percentage jongeren dat (echt) dure merkkleding draagt of de allernieuwste mobiel heeft. Maar ook de creatieve medewerking van omroepen, zoals BNN, is interessant in dit kader. Een kookrubriek met recepten die binnen de budgetten van het Nibud vallen, zou al een aardige bijdrage kunnen leveren en uiteraard zijn ook andere vormen van infotainment denkbaar.

Armoede bespreekbaar

Om het in algemene termen te formuleren: de Denktank is van mening dat er gestreefd moet worden naar meer discussie over armoede en lage inkomens om het onderwerp uit de taboesfeer en de betrokken gezinnen uit hun isolement te halen. De Denktank constateert echter dat niet alleen in de media armoede geen item is, maar dat ook de landelijk overheid de term ‘armoede’ in haar beleidsplannen nergens vermeldt, alsof het niet bestaat... De erkenning van het probleem en het scheppen van een klimaat waarin armoede geen taboe meer is, zijn de eerste voorwaarden voor het scheppen van kansen voor alle kinderen en jongeren voor wie deze situatie dagelijkse werkelijkheid is.

Oog voor armoede bij professionals

Parallel daaraan moet er meer gedaan worden aan informatievoorziening door professionele instanties die ouders 'tegenkomen' tijdens de ontwikkeling van hun kinderen. De Denktank kan zich vinden in de plannen van de Operatie Jong als het gaat om signalering en het invoeren van een kind-volgsysteem, waardoor in een vroeg stadium risicogezinnen kunnen worden bereikt. Hier gaat het er om dat bij deze signalering ook expliciet oog moet zijn voor de rol die armoede speelt in de gezinnen en dat bovendien structureel ondersteunende informatie gegeven moet worden. De jeugd(gezondheids)zorg kan daarbij een sleutelrol spelen, ook door een aanbod te ontwikkelen van niet stigmatiserende en betaalbare activiteiten.

Jongeren zelf moeten ook worden aangesproken

De Denktank stelt daarom voor dat jongeren vanaf 12 jaar in stijgende mate, gekoppeld aan leeftijd, de mogelijkheid krijgen om zelf voor hun rechten op te komen, zodat zij hiervoor niet meer alleen afhankelijk zijn van hun ouders/verzorgers. Zij moeten worden geïnformeerd over mogelijkheden en procedures, waarbij de school (het schoolmaatschappelijk werk, de zorgteams) de belangrijkste rol kan spelen. Zij worden serieus genomen als cliënt en adequaat geholpen.

Ook moeten kinderen en jongeren op een voor hen passende manier toegang krijgen tot informatie en mogelijkheden krijgen die hen meer kansen bieden op maatschappelijke participatie. Op de basisscholen via kennisnet, op het voortgezet onderwijs en in de bibliotheek of via een jongerenloket moet informatie beschikbaar zijn. Jongeren zelf worden hierbij actief betrokken en hebben hun inbreng in welke informatie nodig is en op welke wijze deze beschikbaar moet komen. Het huidige Jongeren Informatie Punt (JIP) voldoet niet aan bovengenoemde eisen. Speciale maatregelen zijn nodig voor het bereiken van allochtone jongeren.

... en kunnen elkaar ook ondersteunen

Jongeren geven zelf aan dat een vorm van mentorschap heel goed werkt. Een steuntje in de rug van iemand die net wat ouder is, kan veel verschil maken. Diverse vormen van maatjesprojecten voorzien hier al in, maar het idee Jongeren voor jongeren verdient nadere uitwerking en kan op allerlei manieren operationeel worden gemaakt. Het is belangrijk om jongeren hierover actief mee te laten denken. De Nationale Jeugd Raad is eveneens een mogelijkheid om jongeren te betrekken bij het armoedevraagstuk. Zij moeten de mogelijkheid krijgen om kritisch te volgen wat er gebeurt en voorstellen kunnen doen voor verbetering en verandering, die vervolgens door de politiek ook serieus genomen moeten worden.

C | Meedoen en mogelijk maken

19 Kinderen en jongeren brengen een groot deel van de tijd op school door en dat maakt de schoolperiode tot een doorslaggevende factor in het creëren van kansen op een goede toekomst. Toch is de school voor veel arme kinderen en jongeren geen veilige plek en is 'het erbij horen' lang niet vanzelfsprekend. Goed en betaalbaar onderwijs waarbij oog is voor de thuissituatie van leerlingen is voorwaarde om de draagkracht van jongeren te versterken. Het voortijdig verlaten van school moet uiteraard worden voorkomen, maar ook binnen het onderwijs moet ervoor gezorgd worden dat leerlingen zich niet buitengesloten voelen, bijvoorbeeld omdat ze wegens geldgebrek geen boeken hebben of niet kunnen meedoen aan activiteiten als schoolreizen. De Denktank constateert dat armoede hierin een belangrijke belemmering is en wil deze met de navolgende voorstellen proberen op te heffen. Uiteraard sporen een aantal voorstellen met de plannen in het Nationaal actieplan kinderen 2004. De Denktank constateert echter dat het opheffen van de belemmeringen veroorzaakt door armoede in dit plan geen rol heeft gespeeld.

Voorkomen leerachterstanden

Het is algemeen bekend dat het deelnemen aan voorschoolse activiteiten de ontwikkeling van kinderen bevordert. In dit verband is het belangrijk dat kinderopvang toegankelijk is, juist voor kinderen uit arme gezinnen. Goede en betaalbare kinderopvang, waaronder ook de peuterspeelzaal valt, draagt bij aan de kansen voor kinderen en daarbij neemt ook de participatie van de ouders toe en biedt eveneens alleenstaande ouders de mogelijkheid om te gaan werken.

Signalering van armoede

Scholen maken deel uit van de keten die de negatieve effecten van armoede aanpakt. Leerkrachten in het basisonderwijs spelen daarom een belangrijke rol in het signaleren van armoede. Alert zijn, huisbezoek en tijdig hulp en zorg inschakelen horen hierbij, evenals het bespreekbaar maken van armoede op bijvoorbeeld ouderavonden.

Onderwijs volgen zonder (geld)zorgen

Basisonderwijs

Over het algemeen valt het met de schoolkosten in het basisonderwijs wel mee. Veel scholen letten hierop en vaak is er wel een potje waaruit geput kan worden als er thuis geen geld is om mee op schoolreis te gaan. Ook initiatieven als de Stichting Leergeld⁸ bieden soelaas. De Brede School kan voor kinderen uit arme gezinnen gelegenheid bieden zich breder te ontwikkelen door het aanbod van activiteiten en daarnaast door het fungeren als naschoolse opvang. Ook het invoeren van zaken als een schoolontbijt wordt om meerdere redenen wenselijk geacht, ondermeer op grond van gezondheidsoverwegingen. Een groot aantal kinderen begint namelijk, om allerlei redenen, zonder ontbijt aan de dag en dit heeft een nadelige invloed op de leerprestaties.

Voortgezet onderwijs

Schoolkosten in het voortgezet kunnen hoog oplopen en voor arme gezinnen grote problemen opleveren. De angst voor de te maken kosten kan zelfs een negatieve invloed hebben op de schoolkeuze.

Daarom stelt de Denktank voor om:

1. Scholen te stimuleren om de kosten voor ouders te beperken.
2. Schoolkostenvergoedingen voor ouders kostendekkend te maken.
3. De uitbetaling van schoolkosten in één keer en vóór het begin van het jaar te laten plaatsvinden. De tegemoetkoming schoolkosten wordt momenteel in twee termijnen uitbetaald. De rekening van de schoolkosten moet echter bij de start van het nieuwe schooljaar betaald zijn. Dit betekent dat arme gezinnen de helft van de kosten moeten 'voorschieten' van geld dat er niet is. Volgens de stichtingen Leergeld die met deze situatie worden geconfronteerd, is uitbetaling van deze tegemoetkoming in één keer een forse verbetering van de huidige regeling.
4. Participatiebeleid op scholen in te voeren om de uitsluiting van kinderen door armoede te voorkomen.

Deze maatregelen moeten in samenhang worden ingevoerd, zodat de overheid en de onderwijsinstellingen de lasten hiervan goed kunnen verdelen. Het beste uitgangspunt hiervoor zijn de initiatieven die door scholen al jarenlang zelf worden ontwikkeld om ouders tegemoet te komen, zoals de centrale inkoop van boeken of huursystemen, de beperking van accumulatie van extra kosten (veel reisesjes) en het invoeren van spaarsystemen daarvoor. Dit zijn generieke systemen die juist ook voor ouders uit de middengroepen van grote waarde zijn. Veel scholen kennen ook al een systeem waarin de ouderbijdragen afhangen van het inkomen, net zoals dat het geval is op landelijk niveau. Waar het om gaat is deze systemen op elkaar aan te sluiten en dekkend te maken om ervoor te zorgen dat:

- a. ouders bij de aanvang van een schoolperiode precies weten wat de kosten zullen zijn en niet voor verrassingen geplaatst worden;
 - b. kinderen uit arme gezinnen hoe dan ook mee kunnen doen met alle activiteiten;
 - c. arme gezinnen niet permanent of bij iedere gelegenheid gedwongen worden om hulp te vragen.
-

Nederland kennisland

Scholen gaan er vanuit dat alle kinderen thuis over een computer kunnen beschikken. Voor veel arme gezinnen gaat dat niet op. Zeker als daarbij nog de kosten komen van internet, wordt dit onbetaalbaar zonder extra financiële steun. Een aantal gemeenten, zoals bijvoorbeeld Amsterdam, Groningen, Etten Leur, Oss en Bladel, heeft voor arme gezinnen een computerproject opgezet om hen zo mee te kunnen laten doen aan de digitalisering van Nederland. Niet alleen de kinderen, maar ook de ouders profiteren daarvan. De Denktank is van mening dat in deze tijd een computer behoort de noodzakelijke levensbehoeften. De overheid moet in het kader van 'Nederland Kennisland' hierin investeren. De toegang tot ICT en internet moet voor elk kind en elke jongere beschikbaar zijn. Zeker als het gaat om empowerment van jongeren is het essentieel dat zij toegang hebben tot internet voor het verkrijgen van informatie en het optimaal kunnen benutten van hun mogelijkheden. De huidige mogelijkheden voorzien daarin in onvoldoende mate.

Studiefinanciering

De Denktank constateert dat in bepaalde uitkeringssituaties de studiefinanciering wordt betrokken bij het gezinsinkomen. Hierdoor worden studiemogelijkheden van arme jongeren in ernstige mate beperkt. Het is noodzakelijk dat de WWB en de WSF18+ zodanig op elkaar worden afgestemd dat studiefinanciering ook daadwerkelijk besteed kan worden aan de studie⁹.

Meedoen met sport en cultuur

Het behoeft geen betoog dat deelname aan activiteiten buitenshuis een wezenlijke element vormt van participatie. Dat betreft niet alleen sport, maar ook culturele activiteiten en andere vormen van vrijetijdsbesteding. De scouting bood bijvoorbeeld veel kinderen uit arme gezinnen de kans in clubverband bezig te zijn en zo spelplezier te ervaren en hun zelfredzaamheid en sociale vaardigheden te vergroten. Door het afschaffen van de subsidie aan de scouting zijn de kosten gestegen en is deelname voor kinderen uit arme gezinnen in gevaar gebracht. Het is belangrijk dat deze en vergelijkbare vormen van vrijetijdsbesteding voor hen niet onbereikbaar worden.

Initiatieven zoals het Jeugdsportfonds hebben zichzelf intussen bewezen en dit model kan overal in het land worden gestimuleerd, maar er zijn ook andere vormen van sport en cultuurdeelname. Er bestaan stadspassen die korting geven, er zijn sport- en cultuurkaarten, het cultureel jeugdpaspoort, contributieregelingen etcetera. maar daar komt nogal eens veel bureaucratie bij kijken en deze bereiken zodoende de doelgroep niet.

De Denktank stelt daarom voor om te onderzoeken of er een landelijk systeem van stimulering mogelijk is, dat analoog werkt aan kortingssystemen als het Cultureel Jongerenpaspoort en de Studentensportkaarten die gebruikelijk zijn op universiteiten en hogescholen.

Kosten bespreekbaar maken

Bij de strategie om de participatiekosten voor onderwijs en sport voor ouders en kinderen met lage inkomens naar beneden te brengen, kiest de Denktank nadrukkelijk voor een aanpak waarbij zowel de landelijke en lokale overheden als de instellingen, maar ook de ouders zelf, een actieve rol spelen en verantwoordelijkheid dragen. Als er immers sluitende systemen ontstaan om ouders met lage inkomens tegemoet te komen, mag van ouders ook verwacht worden dat zij een redelijk deel van de kosten dragen. Maar ook voor de instellingen en voor de overheid bevatten de boven omschreven methoden prikkels: als bijvoorbeeld de kosten van schoolboeken niet meer uitsluitend door ouders zelf worden opgebracht, zal snel actief worden gezocht naar methoden om die kosten te drukken. Meer in het algemeen zal de discussie over de kosten van onderwijs en sport voor ouders op maatschappelijk niveau algemener en transparanter worden. Nu speelt die zich vooral af in de verborgen dagelijkse worsteling in veel gezinnen met weer een rekening...

In de inleiding is overigens ook al gewezen op de noodzaak dat de maatschappelijke discussie over armoede openlijk gevoerd gaat worden, uit de taboesfeer wordt gehaald.

D | Effectieve hulpverlening

Niet alle gezinnen zijn in staat om hun kinderen die zorg en verzorging te bieden die ze nodig hebben. Vaak betreft dit gezinnen waarin sprake is van meervoudige problematiek, waar armoede onderdeel van is. Daarom moet, ook in het kader van de armoedebestrijding, de hulpverlening en zorg aan de gezinnen en de kinderen en jongeren in deze gezinnen effectiever worden.

Hiervoor is het nodig dat er op wijkniveau een netwerk van alle betrokken partijen aanwezig is, waarin duidelijke afspraken zijn gemaakt over het inzetten van eigen mogelijkheden en de verantwoordelijkheden van alle

betrokkenen. Deze ketenaanpak betreft het onderwijs, de jeugdzorg, de jeugdgezondheidszorg, de hulpverlening, het schoolmaatschappelijk werk, de politie, de Sociale Dienst, het wijk- en buurtwerk, de woningbouwvereniging en de nutsbedrijven. De keten signaleert en koppelt hulp, bemoeizorg, verwijzingen, directe verstrekkingen en het indiceren van bijzondere bijstand en spreekt af wie de regie heeft. Outreachend werken en tijd voor huisbezoeken horen hier ook bij. De Denktank sluit met haar opvattingen hierover eveneens aan bij de agenda van het eerder genoemde Nationaal actieplan kinderen 2004.

Signalering essentieel

Het is essentieel dat professionals van allerlei disciplines, werkzaam op het terrein van kinderen, oog hebben voor armoede en de copingstijlen van ouders om effectief te kunnen handelen. Het kleinschalige en het persoonlijke zijn belangrijke aspecten van effectieve hulp en steun aan arme gezinnen. Hierin moet het kind, de jongere, het gezin centraal staan. De Denktank is van mening dat alleen een betere afstemming tussen de instellingen in de keten onvoldoende is om arme gezinnen te versterken en reproductie van armoede te voorkomen. Dit vraagt om een omkering in het bestaande denken over hulp en zorg¹⁰. Het nabij zijn, het vertrouwen winnen, het betrokken zijn op de persoon, het gezin, de jongere en het langdurig onderhouden van de relatie zijn cruciale factoren in het versterken van het gezin, het kind, de jongere. De beschikbare tijd speelt hierin eveneens een belangrijke rol.

Effectieve hulp

In de hulpverlening staat het belang van het kind centraal en wordt de hulpverlening afgerekend op de effectiviteit van de geboden hulp. Zeker in gezinnen met veel problemen moet duidelijk zijn wie de regie heeft en wie de eindverantwoordelijkheid draagt. Het actief ondersteunen van gezinnen in de opvoeding is nodig en in die gevallen waar dat onvoldoende resultaat heeft, moet hulp opgelegd worden in het belang van het kind. De Denktank kan zich in dit kader ook vinden in de plannen van de Operatie Jong als het gaat om signalering en een kind-volgsysteem, een landelijk dekkend zorgnetwerk, een sluitende keten van jeugdvoorzieningen, het aanpakken van verkokering en het bespreken van verantwoordelijkheden. De Denktank is echter van mening, dat hierbij expliciet oog moet zijn voor de rol die armoede speelt in de gezinnen en doet daarvoor de volgende aanbevelingen.

1. **Werkers die met probleemgezinnen te maken krijgen worden getraind op het herkennen van armoede-signalen om daardoor beter en sneller hulp en zorg te kunnen bieden.**
2. **Afspraken over verwijzing en indiceren tussen de lokale overheid en het onderwijs, maatschappelijk werk en de GGD over arme gezinnen, als het gaat om bijdragen in kosten die gemaakt worden voor gezondheidsbevorderende activiteiten en om deel te nemen aan clubs en schoolactiviteiten voor de kinderen.**

3. Op opleidingen voor hulpverleners, maar ook bijvoorbeeld op scholen als de PABO en in de opleiding van artsen wordt expliciet aandacht geschonken aan de problematiek van armoede en de gevolgen daarvan voor de lichamelijke en geestelijke gezondheid van kinderen. Hierdoor moeten toekomstige professionals, zoals hulpverleners, leerkrachten en artsen, oog krijgen voor de situatie. Ze kunnen daardoor hun signalerende rol in de ketenaanpak beter vervullen en gaan zorgvuldiger om met belangrijke aspecten van het functioneren van de gezinnen zelf.

Het kind van de rekening

De Denktank constateert op grond van praktijkervaringen tenslotte dat er in toenemende mate sprake is van problemen waarbij kinderen in ernstige mate worden gedupeerd. We denken hierbij aan afsluitingen, huisuitzetting van gezinnen en schuldsanering waarbij kinderen zijn betrokken en kinderen die in de illegaliteit opgroeien. Kinderen mogen in geen geval op straat terechtkomen. In deze situaties moet vooraf met het algemeen maatschappelijk werk en het Bureau Jeugdzorg overlegd worden, zodat naar alternatieven kan worden gezocht die de nadelen voor kinderen beperken. Het voorkomen van bureaucratie en snelheid van handelen zijn daarbij voorwaarden. Een noodfonds voor schrijnende gevallen – waarin tot nu toe veelal door particuliere initiatieven wordt voorzien – is eveneens noodzakelijk.

De oplossing van dit probleem kan echter niet alleen op het bordje van de lokale overheid worden gelegd. Het is nodig dat ook de landelijke overheid hierin haar verantwoordelijkheid neemt.

In het verlengde hiervan vraagt de Denktank ook aandacht voor de situatie van dakloze jongeren, een toenemend probleem. Doordat de behandelcapaciteit van instellingen vermindert en het aantal zwerfjongeren stijgt, is met name in de Nederlandse steden een toename merkbaar van dakloze jongeren. Ook zij verdienen een kans op een goede toekomst.

E | Implementatie van maatregelen

Operatie Armoede

Ook in de door Operatie Jong gepresenteerde ambities van de betrokken bewindspersonen staat het kind centraal¹¹. Het kabinet meent dat investeren in de jeugd het meeste rendement oplevert voor de toekomst. De Denktank armoedebestrijding is het hiermee eens, maar mist in de voorgestelde aanpak de bestrijding van de gevolgen van het opgroeien in armoede. De Denktank stelt voor om de plannen van Operatie Jong en de voorstellen van de Denktank op elkaar af te stemmen. In navolging van Operatie Jong, die de interdeparte-

mentale afstemming moet gaan realiseren als het gaat om jongerenbeleid in zijn algemeenheid, kan een 'Operatie Armoede' plaatsvinden, om op dezelfde wijze tot een goede afstemming in de regelgeving voor arme gezinnen te komen. In de praktijk blijken immers, ook als het om armoede gaat, overheidsmaatregelen en regelgeving ter bestrijding van armoede regelmatig onvoldoende soelaas te bieden of zelfs tegenstrijdig te werken. Bovendien verdwijnen er voorzieningen waardoor de situatie van de betrokkenen verslechtert. Ook is nauwelijks zicht op het negatieve cumulatieve effect van allerlei overheidsmaatregelen waardoor arme gezinnen onder het bestaansminimum terechtkomen. De Koopkrachtplaatjes die door de overheid worden gehanteerd, houden onvoldoende rekening met bijvoorbeeld de verschillen in het gemeentelijke minimabeleid. Een 'minima-effectrapportage' kan hier duidelijkheid in scheppen en geeft de overheid een reëler beeld van de effecten van haar beleid. Betrokkenen zelf en/of hun belangenorganisaties kunnen praktijkvoorbeelden aandragen en voorstellen doen voor verbetering.

Benchmarking 'Kinderen Tellen Mee'

Een belangrijk element op nationaal niveau is de opstelling van een aantal criteria waaraan de resultaten bij de bestrijding van armoede en gebrek aan participatie worden gemeten. Een dergelijk benchmarkingsprogramma is in de afgelopen jaren bijvoorbeeld met groot succes ontwikkeld door de Annie Casey Foundation in de Verenigde Staten onder de naam Kids Count (Kinderen Tellen Mee zou in Nederland geen slechte naam zijn). De kern van het programma werd gevormd door een vergelijking van de prestaties van de verschillende staten op een tiental 'sleutelindicatoren', die elk jaar werden gepubliceerd. Onder president Clinton is het besluit genomen om dit systeem te perfectioneren op een meer gedetailleerd niveau met gebruik van de nationale statistieken. In Nederland is in principe met de inmiddels gevorderde lokale en nationale jeugdmonitoring de basis voor een dergelijke benchmarking beschikbaar.

Nationaal Actieplan Armoedebestrijding, ook voor kinderen

De Denktank Armoedebestrijding wil tenslotte de aandacht voor het thema armoede en kinderen vasthouden en stelt voor dit op te nemen in het Nationaal Actieplan Armoedebestrijding 2006. De voorstellen van de Denktank kunnen hierin integraal worden opgenomen.

We verwijzen hier naar het schema in het midden van deze brochure met een overzicht van de door de Denktank voorgestelde maatregelen in relatie tot het niveau waarop de uitvoering zou moeten plaatsvinden.

4 Maatschappelijk offensief | breed gedragen

In de opdrachtformulering heeft de staatssecretaris de Denktank armoedebestrijding gevraagd om een aanvalsplan ter bestrijding van armoede op een aantal deelterreinen. Dit als onderdeel van een breder maatschappelijk offensief. In de voorgaande hoofdstukken is een aantal elementen genoemd, dat gezamenlijk het aanvalsplan tegen de negatieve effecten van armoede op jeugd en jongeren vormt. Bij deze onderdelen is al sprake van grote betrokkenheid van een aantal instellingen, zoals gemeenten, scholen, hulpverleners, etcetera. Verder zijn mogelijke verbanden aan de orde gesteld, zoals samenwerking met het bedrijfsleven bij de implementatie van een sportpas, samenwerking met de media bij het bijstellen van beeldvorming. Een dergelijk offensief moet echter nog breder uitgevoerd worden via strategische allianties met overige instellingen, verenigingen, vakbonden, kerken, werkgevers, zelforganisaties, etcetera.

Particulier initiatief...

In de praktijk bestaan er in Nederland organisaties en groepen op basis van particulier initiatief die tot doelstelling hebben om 'kinderen mee te laten doen'. Een voorbeeld daarvan is de Stichting Leergeld, die de kosten voor school, vrije tijd en sport op zich neemt, dan wel gezinnen helpt met het aanvragen van middelen. Als, zoals voorgesteld door de Denktank, het aanvalsplan onderdeel wordt van het Nationaal Armoedebestrijdingsplan 2006, is het belangrijk om in de komende jaren de contacten tussen de verschillende 'segmenten' die betrokken zijn bij armoedebestrijding te intensiveren. Ervaringen uit het verleden leren dat losse initiatieven en projecten, hoe goed de kwaliteit per onderdeel ook is, te weinig externe effecten hebben. Bovendien is de Denktank zich er zeer van bewust dat er in de komende jaren relatief weinig extra overheidsmiddelen beschikbaar zijn voor welk initiatief dan ook.

...maar ook het bedrijfsleven

Wie dus echt in het kader van de armoedebestrijding niet alleen mee maar zelfs meer wil doen, moet inzetten op de synergie van maatschappelijke partners. Ook het bedrijfsleven kan hieraan een bijdrage leveren, bijvoorbeeld door het scheppen van stageplaatsen en werkplekken voor jongeren met weinig kansen op de arbeidsmarkt, maar evengoed door het investeren in de al eerder genoemde sportkaart, of initiatieven te ontwikkelen waardoor kinderen 'mee kunnen doen'. Rotaryclubs die zich sterk maken voor de stichting Leergeld zijn hiervan een goed voorbeeld. Hierdoor wordt armoede ook uit de taboesfeer gehaald en nemen de kansen op een goede toekomst voor kinderen en jongeren toe. Het is echter belangrijk dat deze initiatieven geen eendagsvliegers zijn en gebundeld en overdraagbaar gemaakt worden.

Verbindingsofficier

Daarom beveelt de Denktank de volgende actie aan uit te voeren in het kader van de al genoemde Operatie Armoede. Deze actie bestaat uit de aanstelling van een 'verbindingsofficier', die tot taak heeft alle mogelijke partners te betrekken bij armoedebestrijding en in samenwerking met deze partners zoveel mogelijk creatieve en effectieve plannen te ontwikkelen. De Alliantie voor sociale rechtvaardigheid, die ook gepleit heeft voor het instellen van deze Denktank, kan deze functie heel goed vervullen en zou hiervoor ook de mogelijkheden en middelen moeten krijgen.

Noten

1. Zie bijlage 1 voor de opdracht van de Denktank armoedebestrijding
2. CPB armoedemonitor 2003
3. Kinderen in armoede', opgroeien in de marge van Nederland, E. Snel, T. van der Hoek en T. Chessa, 2001 en Drempels voor deelname, Ria van Nistelrooij, 2002
4. Onderzoeken van Ria van Nistelrooij 'Dan had mijn moeder een som in haar hoofd', Drempels voor deelname in Cuijk en Met de neus in de wind
5. 'Met de neus in de wind', Ria van Nistelrooij, 2004, KCW Oost-Brabant
6. 'Schets van een beschavingsoffensief 'over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland, G. van den Brink, 2004
7. 'Regels die mensen blokkeren', Ria van Nistelrooij 2003, Sjakuus Utrecht
8. Een particulier initiatief dat lokaal kinderen kansen biedt om 'mee te kunnen doen'
9. 'Regels die mensen blokkeren', Ria van Nistelrooij 2003, Sjakuus Utrecht
10. Schets van een beschavingsoffensief, G. van den Brink , 2004, p.122 e.v. en Raken aan het geleefde leven, Andries Baart, 2000, p 11
11. Zie persbericht Operatie Jong, Sterk en resultaatgericht voor de jeugd, 22 juni 2004

Bijlage

Opdracht Denktank armoedebestrijding

Op 19 januari 2004 heeft de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid de Denktank armoedebestrijding ingesteld. Dit naar aanleiding van het eindadvies van die Stuurgroep Sociale Conferenties. De Denktank armoedebestrijding is opgezet in overleg met de Alliantie voor Sociale Rechtvaardigheid en is bedoeld als een flexibele impulsgever. De eerste Denktank armoede-bestrijding concentreert de aandacht op de positie van kinderen in armoedesituatie en stelde zich de volgende taken:

a	Een aanvalsplan ter bestrijding van armoede onder jeugd en jongeren op basis van een verkenning van de problemen en oplossingen op een aantal deelterreinen waaronder: gezondheid, vrije tijd (sociale contacten, sport en cultuur), onderwijs, arbeid, opvoeding, gezin, buurt (welzijn). Nadere prioriteitstelling is noodzakelijk.
b	Een expertbijeenkomst met werkateliers rond de genoemde deelterreinen van armoede onder jeugd en jongeren. Het gaat om een concretisering van het onder a genoemde aanvalsplan: sleutelfiguren uit de praktijk (beleid, uitvoering, direct betrokkenen) geven aan wat de voornaamste knelpunten zijn die op korte termijn moeten worden aan gepakt, hoe die kunnen worden aangepakt, hoe die knelpunten met elkaar samenhangen, welke concrete doelen moeten worden gesteld, wie en wat nodig zijn om deze doelen te bereiken.
c	Een draaiboek voor een maatschappelijk offensief, gericht op beeldvorming, draagvlakverbreding, communicatie en realisatie van deelterreinoverstijgende oplossingen. Het gaat om beleidsaanbevelingen, om onorthodoxe aanpakken en om het opzetten van strategische allianties voor de uitvoering van het aanvalsplan (instellingen voor jeugdwerk, sportverenigingen, onderwijsorganisaties, vakbonden, zelforganisaties, groepen allochtone jongeren, jonge professionalclubs, werkgeversorganisaties, organisaties van ouders).

Colofon

Tekst

Tine Ansems

Redactie

Bureau Family facts

Vormgeving

Mirjam Mulder-Doggen | KCW Oost-Brabant

Fotografie

Art+s Design | Nathalie Arts | Keulen-Sittard

Druk

Annemieke de Kousemaker | bewerking Nathalie Arts

Drukkerij Pasklaar | Sittard

Oplage

6.000

ISBN

90-71003-55-8

Prijs

€ 2,50 excl.
portokosten

Bestellen

zie ommezijde

Sociale Alliantie

Eind 2000 hebben de anti-armoedebeweging en haar bondgenoten samen besloten hun krachten beter te bundelen en de verzamelde inzet meer gericht toe te spitsen op een beperkt aantal programma's. Dat gebeurt in de Alliantie voor sociale rechtvaardigheid, korthedshalve aangeduid als de Sociale Alliantie. In gezamenlijk overleg worden concrete actiepunten voor de korte termijn geformuleerd en worden trajecten uitgezet om armoede te bestrijden.

De Sociale Alliantie is een thematisch netwerk: er wordt in een open en flexibele structuur samengewerkt op basis van gezamenlijk geformuleerde centrale thema's. Vertrekpunt zijn de eigen activiteiten die de afzonderlijke organisaties ontwikkelen ten aanzien van de brede maatschappelijke problematiek van verarming en verrijking. In de Sociale Alliantie participeren momenteel meer dan vijftig landelijke en provinciale organisaties. Via deze organisaties is daarnaast ook nog een veelvoud van lokale en regionale groepen betrokken bij de bestrijding van armoede in Nederland.

Deze uitgave is te bestellen bij
de Sociale Alliantie
p/a Plompstorengraacht 19
3512 CB Utrecht
030 231 48 19
info@socialealliantie.nl
www.socialealliantie.nl